

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

УДК 316.62 **Регуляція соціальної поведінки за ситуації нестійкості: віртуальний круглий стіл**

Анотація

Проблема регуляції соціальної поведінки за ситуації нестійкості обговорюється учасниками круглого столу з різних точок зору, які дають змогу прояснити її постановку і можливі шляхи розв'язання. Дискусія точиться навколо як самого визначення соціальної поведінки, адекватної ситуації соціальної нестійкості, так і варіантів можливої концептуалізації цієї нестійкості. Значну увагу приділено питанню про суб'єктивний вимір соціальної нестійкості, а також відношенням між рівнями соціальної реальності (мікро–мезо–макро), що виникають у процесі продукування регулювальних імпульсів, здатних зрештою вплинути на реальний рисунок поведінкових проявів.

Ключові слова: *соціальна поведінка, соціальна дія, соціальні практики, соціальна трансформація, соціальна перехідність, соціальна революція, суб'єктивна реальність, габітус, рутинізація, адаптація, мікро-, мезо-, макрорегулятори соціальної поведінки*

Вступ

Шановні колеги! Пропонуємо вашій увазі результати роботи віртуального круглого столу, присвяченого проблемі соціальної поведінки за ситуації нестійкості. Ідея такого круглого столу виникла у відділі соціальної психології Інституту соціології НАНУ, який зараз працює над зазначеною проблемою. Оскільки попередні обговорення продемонстрували жвавий інтерес до цієї теми з боку колег, які не є членами відділу, було вирішено перенести цю тему на дослідницький майданчик Дослідницького комітету САУ із соціальної психології.

Рішення провести круглий стіл у віртуальному форматі було зумовлене низкою причин. Перша і найбанальніша — складність здійснення реального спілкування, громіздкість, витратність процедури його організації. У цьому сенсі віртуальність — просто вимушена заміна реальності. Проте є й інші аргументи на користь розвитку такого формату комунікації, що їх ми вважаємо обґрунтованими.

Віртуальність як така стає дедалі суттєвішою складовою нашої соціальності, комунікації невпинно набувають віртуального характеру. З приводу всіх плюсів і

мінусів таких процесів можна полемізувати, але не можна заперечити їхньої фактичності. А погодившись із цією фактичністю, доцільно спробувати скористатися ресурсами, що тут відкриваються. Саме це ми й намагалися зробити, запропонувавши колегам у форматі електронних повідомлень відповісти на кілька розгорнутих запитань, що стосуються проблеми регуляції соціальної поведінки за ситуації нестабільності. Таким чином, на відміну від традиційних круглих столів, де формат висловлювань учасників задається лише загальною темою, тут запропоновані запитання виступали у вигляді спрямованих ліній, що концентрують увагу учасників на ключових (з точки зору організаторів) моментах обговорюваної проблеми. Учасникам було запропоновано сформулювати відповіді в обсягах, що не перевищують 2 тис. знаків, і це забезпечило стислість формулювань. Ще однією, на наш погляд, перевагою такого формату, була невимушена демократичність, яка при цьому відкривалася, — учасники давали відповіді за ситуації непоінформованості про те, що говорять інші. Це запобігало спокусі вельми знайомого психологам “приєднання до лідера” — як відомі вчені, так і початківці могли висловлювати саме свою точку зору, не зважаючи на те, що говорять інші.

Звісно, у результаті вочевиднилися й явні мінуси — нам вдалося втягнути в дискусію далеко не таке широке коло колег, як хотілося, — з усієї розсилки, що охоплювала 53 адресати, відповіді надіслали лише 12 із них. Не відгукнулися навіть ті, хто попервах виявляв цікавість до проекту. Найімовірніше, це вади процедури, з якими в майбутньому намагатимемося впоратися. Другий момент, що завадив нам зробити матеріал привабливішим і живішим, — відсутність реальної дискусії. Вона могла виникнути лише в результаті другого кола розсилки, від чого було вирішено відмовитися через і без того достатній обсяг матеріалу. Але в майбутньому нам видається доцільним додати до процедури цей етап.

Подібно до кожного сучасного проекту цей принципово відкритий і незавершений. Тому ми будемо вдячні за ваші відгуки, поради, пропозиції — як ті, що стосуватимуться змісту круглого столу, можливого розвитку теми, так і щодо його формату, самої процедури проведення. Надсилайте їх за електронною адресою організаторів проекту: lbevzenko@gmail.com

Щоби читачі могли стежити не лише за змістом дискусії, а й за самою процедурою, цілком наводимо текст первинного звернення до наших учасників:

Звернення до учасників у форматі e-mail розсилки

Шановні колеги! Дослідницький комітет САУ “Соціологія особистості” планував до виконання на 2011 рік тему “Регуляція соціальної поведінки за ситуації нестабільності”. Розпочавши розгляд цієї проблеми в рамках семінарів, що проходили у відділі соціальної психології Інституту соціології НАНУ, ми дійшли висновку, що тема заслуговує на обговорення у значно ширшому колі вітчизняних соціологів. Фактично процеси регуляції досліджуються й описуються в різних контекстах у багатьох дослідженнях, проте найчастіше вони присутні там латентно, не актуалізуючись в авторських інтерпретаціях. У цьому зв’язку виправдано й актуальною видається спроба перевести проблематику регуляції із латентного стану в явний, актуалізувати цю тему в дискурсі вітчизняної соціології, спробувати зрозуміти в термінах соціологічної науки, як змінюється соціальна поведінка людини за умов, що їх визначають як “транзит”, “нестабільність”, “трансформації” тощо, якими є механізми її можливої регуляції. Запрошуємо Вас долучитися до нашого обговорення і взяти участь у роботі віртуального (в режимі електронних повідомлень) круглого столу, присвяченого цій проблемі.

Далі ми запропонуємо Вам кілька запитань, які ми вважаємо ключовими в плані розкриття цієї теми. Нам буде дуже цікаво довідатися про Вашу точку зору з приво-

ду аспектів проблеми, що міститься в кожному з них. Самі формулювання запитань уже містять деякі концептуальні пропозиції. До цього ми пропонуємо ставитися як до стартової позиції, що полегшує входження в діалог, дає змогу від чогось відштовхнутися в процесі обговорення.

Ми, ясна річ, воліємо почути Вашу точку зору щодо кожного із запропонованих для обговорення запитань. Але будемо раді також відповідям лише на деякі з них, на ті, які здаватимуться Вам такими, що найбільшою мірою варті Вашої уваги. Будь-яка Ваша точка зору для нас буде важливою і цікавою!

У роботі круглого столу взяли участь:

Керівник проекту: *Злобіна Олена Геннадіївна*, завідувач відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ, доктор соціологічних наук.

Координатор проекту: *Бевзенко Любов Дмитрівна*, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ, доктор соціологічних наук.

Бойко Наталія Леонідівна, старший науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ, кандидат соціологічних наук.

Головаха Євген Іванович, заступник директора Інституту соціології НАНУ, головний редактор часопису “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”, доктор філософських наук.

Загороднюк Тетяна Юріївна, молодший науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ.

Зоткін Андрій Олексійович, науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ, кандидат соціологічних наук.

Катаєв Станіслав Львович, професор кафедри соціології та соціальної роботи Запорізького Класичного приватного університету, доктор соціологічних наук.

Мартинюк Ігор Орестович, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ, доктор соціологічних наук.

Ненько Олександра Євгеніївна, молодший науковий співробітник факультету соціології КНУ імені Тараса Шевченка, кандидат соціологічних наук.

Паращевін Максим Анатолійович, старший науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ, кандидат соціологічних наук.

Резнік Олександр Станіславович, старший науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ, кандидат соціологічних наук.

Саєнко Юрій Іванович, завідувач відділу соціальної експертизи Інституту соціології НАНУ, доктор економічних та соціологічних наук.

Соболева Наталія Іванівна, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ, доктор соціологічних наук.

Черниш Наталія Йосипівна, завідувач кафедри історії і теорії соціології Львівського національного університету ім. Івана Франка, доктор соціологічних наук.

Запитання 1

Розпочнемо із самого поняття *соціальної поведінки*. Сміслові наповнення цього поняття вельми розмите — від розуміння соціальної поведінки як соціальної дії, за якою стоїть певний задум, проект, до біхевіористського тлумачення, що відводить соціальній поведінці роль реакції на соціальні стимули. Серединну позицію на цій смисловій осі може посісти розуміння соціальної поведінки як сукупності соціальних практик, міра усвідомлення чи неусвідомлення яких може бути різною залежно від обставин. ***Як Ви вважаєте, який із запропонованих смислових акцентів є найбільш адекватним для вивчення соціальної поведінки за ситуації нестабільності? Можливо, є інші варіанти смислового наповнення? Чи***

потрібно намагатися дати чіткіше визначення або достатньо окреслити царину смислів, які будуть експлуатуватися в процесі роботи?

Олександра Ненько: Мені імпонує визначення соціальної поведінки через поняття “практик” (як інваріанта визначення, наведеного в запитанні), бо це дає можливість максимально включити вимір мінливих соціальних відносин, в якому, власне, й відбувається поведінка. Соціальні відносини я розглядаю з позиції теорії мереж. Про мережний характер соціальних взаємодій, а отже, й поведінки, не говорять ані біхевіористська, ані “веберівська” парадигма. Вони також не ставлять акцент на джерелах змін і динаміки соціальної поведінки виходячи із системи соціальних взаємодій, а спираються на спрощену структуру “стимул–реакція” або пояснення суб’єктивного смислу, не приділяючи уваги взаємності (reciprocity) соціальних відносин. На мій погляд, ці дві парадигми зберігають наліт психологічності, тобто орієнтації на вивчення поведінки на рівні індивідуальної свідомості.

Наявне в запитанні “серединне” визначення звужує вимір практик до виміру усвідомленості, тобто випускає з фокусу комплексність чинників. Я б розташувала це визначення поза віссю “інстинктивна поведінка (фактично об’єктивна реакція) — гіперосмислена індивідуалізована поведінка”. На мій погляд, поведінка, втілена у певних соціальних практиках, уже має деяку міру “усвідомленості”, що ґрунтується чи то на схемах здорового глузду, позаяк соціальні суб’єкти завжди спираються на попередній досвід при прийнятті рішень, чи то на такій рефлексивності, як інтелектуальна, що передбачає відмову від спрощених схем досвіду, пошук більш раціональних варіантів мислення та діяння, аж до інноваційних. Таким чином, деяка “усвідомленість” присутня в соціальній поведінці неодмінно.

Я гадаю, що важливо також ураховувати у визначенні компонент, який пов’язаний із виміром усвідомленості, але ще не був названий, а саме вимір “несвідомого” у фрейдистській та юнгіанській інтерпретаціях. Про цінність цього компонента в першій інтерпретації свідчить уже сила-силенна гуманітарного гумору на тему несвідомого, хоча цей доказ навряд чи здатен переконати “серйозних” соціологів. Друга інтерпретація несвідомого, на мій погляд, у принципі не популярна в соціологічному середовищі, хоча звертає увагу на доволі серйозні моменти колективної зв’язності. Концепт “несвідомого” сильний тим, що позначає як джерела несвідомого сублімовану соціальну взаємодію. Акцент на “несвідомому” важливий за ситуації нестабільності та фрустрації. Варто пам’ятати, що непередбачені чинники (радіше їхня часткова репрезентація) мають стати фактом для системи (свідомості), щоб почати впливати на соціальну поведінку.

Мені важко зараз дати уточнене визначення соціальної поведінки (згодна з тим, що її компонентами можуть бути “практики” і певна міра усвідомленості). Вважаю одним із можливих шляхів розвиток визначення в когнітивних рамках теорії мереж або систем соціальних взаємодій. Це було б корисно і з огляду на контекст нестабільності.

Максим Паращевін: Найкращою є окреслена серединна позиція. Соціальна поведінка завжди балансує на межі усвідомленості та неусвідомленості (автоматизму), і це має місце в будь-якій ситуації. Хіба що за умов нестабільності неусвідомлені, автоматичні складові соціальної поведінки зменшуватимуться внаслідок недостатньої відповідності їх наявним умовам. При цьому можна вирізняти активну (набір дій, спрямованих на зміну навколишнього середовища або пристосування його до себе) і ре-активну (дії, спрямовані на пристосування до дій інших суб’єктів, радше захисні дії) соціальну поведінку. Коли лю-

дина (або група) реалізує певні дії, спрямовані на задоволення своїх потреб та інтересів, поведінка буде продуманою, калькульованою. У випадках реактивної поведінки вона може бути як свідомою, зваженою, так і автоматичною. Відповідно і в першому, і в другому випадку соціальна поведінка може формуватися й реалізовуватися як через певні шаблони, певний набір дій, які вже довели свою ефективність, так і через формування нових способів і форм поведінки. За стабільних умов перевагу матиме ре-активна соціальна поведінка, тоді як за умов нестабільності значно актуалізується потреба в активній поведінці, оскільки звичні та знані її форми та способи втрачають дієвість.

Що ж до способу визначення, то, на мою думку, *потрібна достатньо чітка й окреслена дефініція соціальної поведінки*, і в цьому разі це цілком можливо. Стосовно конкретної форми визначення можна дискутувати, але кілька ключових моментів можна вирізнити. По-перше, має йтися про дії або практики; до соціальної поведінки слід віднести лише безпосередню фізичну активність, без ставлення, думок, оцінок. По-друге, це дії, спрямовані на зміну поведінки інших людей чи груп або на зміну власної поведінки під впливом інших людей/груп.

Станіслав Катаєв: Мені більше імпонує такий варіант: *“розуміння соціальної поведінки як сукупності соціальних практик, міра усвідомленості чи неусвідомленості яких може бути різною залежно від обставин”*. Гадаю, що чіткі визначення обмежують дослідника формальними рамками. Нюанси ліпше увиразнюються, якщо *“окреслити царину смислів, які будуть експлуатуватися в процесі роботи”*.

Наталія Бойко: Дискусії про різні підходи в науковому дискурсі — тема вічна й невичерпна. У принципі, я як соціальний психолог — не прихильник розуміння соціальної поведінки в рамках класичної біхевіористської традиції, оскільки таке розуміння дещо спрощує і звужує дослідницьке поле, збіднює й примітивізує проблематику. Однак в рамках запропонованого вами аспекту вивчення соціальної поведінки за ситуації нестабільності, на мій погляд, саме біхевіористський *підхід*, але в його сучасному модерновому розумінні може виявитися найбільш конструктивним і продуктивним. Адже тут уже заданий соціальний подразник, тобто ситуація нестабільності, а також передбачається аналіз реакції на нього, зокрема як людина поводитиметься в такій ситуації, як вона реагуватиме на конкретну задану ситуацію (стимул—реакція).

Андрій Зоткін: Не вважаю біхевіористське тлумачення достатнім для пояснення соціальної поведінки навіть за умов нестабільності, оскільки це занадто механізує людину та соціальні взаємовідносини. Навіть у разі дестабілізації людини, перебуваючи у стані загальної дезорієнтації, не просто реагує на зовнішні стимули, а здійснює вибір, відповідно до своєї позиції, успадкованої або набутої у процесі засвоєння нового досвіду. Якщо виходити суто з біхевіористського тлумачення соціальної поведінки, втрачається будь-яка можливість дії консервативних чинників, спрямованих на збереження наявного стану речей (доволі часто люди обирають саме такий шлях як механізм самозахисту). Тому я схильний погодитись із визначенням соціальної поведінки як прояву позиції та установок людей.

Любов Бевзенко: Я вважаю, що біхевіористське розуміння соціальної поведінки — перше, що спадає на думку, коли ми зустрічаємося з цим поняттям. Віддаючи належне тому великому внеску, що його зробили представники цього

напрямку в дослідження чинників впливу на соціальну поведінку, ми все одно маємо констатувати значну відмінність нашої проблемної ситуації від тієї, з якою працювали біхевіористи. Головна відмінність полягає в тому, що біхевіоризм вивчав поведінку окремого індивіда, який перебуває в доволі стабільній, а головне — контрольованій ситуації, що формує зовнішні стимули. І хоча в нашому випадку мені видається куди цікавішим розглянути процеси регуляції на рівні соціальної поведінки окремого індивіда, проблема ускладнюється неконтрольованістю, нестабільністю соціальної ситуації, з якої надходять відповідні стимули. Понад те — отримувач стимулів водночас сам їх надсилає тому, хто поруч. Такі близькі біхевіористам методи регуляції через процеси навчання на підставі стимулів та антистимулів у цьому разі не встигають спрацьовувати внаслідок нерегулярності, суперечливості таких стимулювальних (дестимулювальних) впливів.

Тепер стосовно соціальної поведінки та соціальної дії. Не заперечуючи наявності можливості регуляції соціальної поведінки через активізацію рефлексивності, усвідомленості поведінкових актів та їхніх соціальних наслідків, я, втім, не схильна перебільшувати значущість їх за ситуації нестабільності. Гадаю, це той випадок, коли раціональне опанування ситуації ускладнене вже через відсутність досвіду поводження з тим новим у картині соціального оточення, що неминуче несе в собі нестабільність. Отже, концептуалізація соціальної поведінки через поняття практик мені видається в нашому випадку оптимальною, щоправда, за умови уточнення механізмів зміни інтенцій до певного рисунка здійснення тих чи інших соціальних практик за ситуації неефективності рутинізованих, звичних практичних дій.

Юрій Саєнко: Будь-яка дія неможлива без стимулів — так чи так дія умотивована. Вона відбувається в оцінному фарватері правил, традицій, законів і моралі.

У нестабільній ситуації маємо приблизно такі типи соціальної поведінки:

- (а) пристосовницько-прагматична — “ловля рибки в каламутній воді”: моральне і правильне все те, що є вигідним, ефективно-прибутковим;
- (б) деструктивна — довести все до розвалу, а на руїнах утвориться щось нове: ”и как один умрём в борьбе за это”, а далі “ще ніколи так не було, щоб якось воно не було”;
- (в) стабілізаційна — аби тільки був порядок: неважливо який — путінсько-медведєвський, лукашенківський, назарбаєвський чи януковичівсько-азаровський;
- (г) конструктивно-трансформаційна — переведення ситуації з нестабільного стану до наперед визначеної моделі стабільності: так діяли Гітлер і Сталін, так діють країни Східної Європи (наші колишні комунопартнери), трансформуючи нестабільний посткомуністичний стан своїх країн у бік моделі Європейського Союзу.

Соціальна поведінка — це своєрідна (притаманна певній особі, групі чи соціуму) форма, спосіб виконання певного соціального акту.

Наприклад, у завершенні акту забиття голу футболісти як козли стрибають одне на одного; у завершенні переможного гейму тенісисти кидаються у конвульсії на корт і цілують його у нестямі. Жахливо уявити, якби на сцені філармонії співак кидався долу і дригав ногами і руками після вдалого концерту або музиканти скрипкового квартету утворювали козячу “купу малу”.

Отже, кожен індивід чи спільнота виконує певну соціальну дію в рамках і формі притаманної їм культури.

Ігор Мартинюк: Почну з того, що крайні позиції — свідоме, раціональне vs реактивне, біоавтоматичне реагування — всерйоз сучасною наукою не розглядаються, тому зсув трактувань до того чи іншого полюса визначається радше дослідницькими завданнями, ніж теоретичними догмами. Смыслове навантаження в даному терміні має, на мій погляд, поняття “соціальне”, яке потлумачується доволі багатоманітно. Залежно від вибору значення це поняття набуває певного забарвлення. На мою думку, соціальність поведінки вказує на легітимованість у даному хронотопі певних форм взаємодії.

Тетяна Загороднюк: Якщо розглядати соціальну поведінку як систему дій особистості, в якій виявляються її взаємовідносини із соціальним середовищем, то, на мою думку, за ситуації нестабільності соціальної системи, основною ознакою якої є руйнація ціннісно-нормативних засад, вирішальної ролі набуває афективний, когнітивний і моральний потенціал індивідуальних особливостей свідомості та поведінки людей.

Олександр Резнік: Соціальна поведінка є сукупністю фактичних дій і вчинків індивіда, свідомо спрямованих на інших людей для соціальної взаємодії і соціальних відносин.

Наталія Соболева: “Прагматичний поворот” в епістемології та методології соціального пізнання відводить особливу роль концепції практик у розв’язанні суперечності між “діяльними” та “структурними” моделями в соціологічному теоретизуванні. Свого часу Гоманс замінив суб’єкта й індивіда “агентом”, а замість поведінкових стратегій увів “системи практик”. Практичне життя індивіда є безперервним процесом систематизації соціальної реальності, завдяки чому людина вносить порядок у розмаїття свого досвіду. Тому предметом розгляду має стати навіть не сама по собі соціальна поведінка у вигляді діяльності, реакцій суб’єкта на різноманітні соціальні подразники, а його здатність забезпечувати певний соціальний порядок у системі, причому не в сенсі функціональної раціональності поведінки, а в плані легітимної можливості суб’єкта через ті чи інші поведінкові форми підтримувати, відновлювати або створювати впорядкований світ свого життя. Тут мається на увазі впорядкованість життєвого світу саме в соціальному аспекті, тобто в системі можливих і припустимих (виправданих, за С.Рубінштейном) для цього суб’єкта й у даній соціальній ситуації взаємовідносин, взаємовпливів і взаємодій з іншими людьми, групами, соціумом.

Запитання 2

Це запитання стосується власне ситуації *соціальної нестабільності*, що є ключовим моментом у розглядуваній проблемі. Не бракує соціологічних досліджень з теми регуляції соціальної поведінки у стабільних, гомеостатичних станах соціальної системи, чого не скажеш про стани нестабільні та нерівноважні.

Як можна концептуалізувати в соціологічних термінах цю нестабільність? Чи можна сказати, що є кілька типів нестабільності, які радикально різняться насамперед стосовно регуляторів соціальної поведінки? Один із типів нестабільності можна також описати в термінах перехідності, трансформації (інституціональної, соціокультурної). Регуляція соціальної поведінки при цьому відбувається переважно через механізми адаптації. Але є інша нестабільність, так би мовити, вищого порядку, коли руйнується вже те, до чого потрібно адаптуватися (інститути, норми, цінності). Ця нестабільність уже описується в *термінах ре-*

волюції, перевороту тощо. Якими є регулятори соціальної поведінки, що спрацьовують за такої нестабільності? Чи можна говорити про зростання неоднорідності соціального простору в плані поведінкової реакції на неї, про поляризацію вздовж осі “активний протест — пасивне вичікування”?

Олена Злобіна: Розглядаючи теоретичні конструкти, які можуть бути застосовані для концептуалізації соціальної регуляції в ситуаціях нестабільності, слід зазначити, що такі вектори, як пасивність—активність, адаптивність—деадаптивність, описують радше реакцію суб’єкта, а не особливості регуляції як такої. Що ж до останньої, то зазвичай увага дослідників концентрується на тому, як функціонують головні механізми регуляції, зокрема як змінюється система соціального контролю. Якщо виходити з концепції П.Бергера, який визначає такі кола контролю, як держава, суспільні норми, професійне середовище, сім’я та приватне життя, то нестабільність насамперед відбивається на найпотужнішому із суб’єктів контролю — державі. Процес цей багатоманітний і в багатьох моментах неочевидний. Наприклад, досить перспективним для аналізу втрати контрольних та регулювальних впливів на цьому рівні є, на мій погляд, концепт легітимних практичних схем, запропонований Ю.Качановим, зокрема щодо втрати ключовими суб’єктами легітимації — владними інститутами — здатності ефективно продукувати легітимні уявлення про свою необхідність і незамінність. На рівні моральної регуляції нестабільність виявляється у кризі консолідаційних соціокультурних зв’язків та норм. З-поміж сучасних концептів доречно було б залучити для опису цього процесу концепт “культурного синдрому” (Тріандис), під яким розуміють набір елементів суб’єктивної культури, зорганізованих навколо якоїсь теми. У цих термінах ситуацію нестабільності можна визначити як ситуацію, в якій сама зорганізовувальна ідея (наприклад, ідея індивідуалізму чи колективізму) втрачає конвенційність.

Максим Паращевін: Ситуація соціальної нестабільності — це ситуація, коли *втрачають свою чинність соціальні структури та інститути* (старі структури вже не можуть повністю контролювати соціальні процеси), коли втрачають свою дієвість правила та норми (причому вони не зникають, а саме частково втрачають дієвість; у випадку повної втрати дієвості має місце створення нових правил та норм, і відбувається стабілізація ситуації чи повний розпад і знищення соціальної спільноти; ця соціальна спільнота або входить до складу іншої спільноти, або розпадається на декілька спільнот). Щоправда, тут виникає проблема *розрізнення ситуації нестабільності і ситуації кризи*. Чи є ці терміни синонімами чи все ж таки є якісь відмінності? З одного боку, зрозуміло, що кризова ситуація завжди є водночас ситуацією нестабільною. З іншого боку, важко сказати, чи будь-яка ситуація нестабільності є кризовою ситуацією.

Щодо різних типів нестабільності, то до запропонованих типів можна додати ще один тип — так би мовити, *“тимчасову нестабільність”*. Адже існують ситуації коли стабільність порушується і потім відновлюється без здійснення якихось суттєвих трансформацій, без переходу кудись. Відбувається начебто випробування наявного ладу на міцність, і лад це випробування витримує.

Окремо необхідно наголосити, що в суспільних умовах принаймні двох останніх десятиліть *дихотомія стабільність—нестабільність втрачає свою пізнавальну роль*. За нинішніх умов стабільність стає дуже відносною, оскільки соціальні зміни, зміни умов суспільного співжиття відбуваються постійно. Періоди стабільності стають радше періодами *тимчасової стабілізації*, за якими знову йдуть часи нестабільності.

Юрій Саснко: Думаю, є два основні, базові типи нестабільності:

- (а) нестабільність у невизначеності — індивід, спільнота або країна не має (не хоче, не бачить) моделі стабільності, до якої треба трансформуватися, тож і стагнує (як Україна вже 20 років поспіль) у нестабільному невизначеному стані;
- (б) тимчасова перехідна нестабільність — є мета, можлива модель стабільності, є реальна програма переходу.

Любов Бевзенко: Тут хотілося б уточнити один момент. З одного боку, у фокусі нашої уваги перебуває соціальна поведінка окремого індивіда, але з іншого — ситуація нестабільності не його індивідуальна (що робило би проблему суто психологічною), а саме макросоціальна, що і надає завданню соціально-психологічного звучання. Вивчення регуляції соціальної поведінки в такому разі для мене означає можливість виявлення чинників, механізмів, що дають змогу вводити соціальну поведінку окремих представників того чи іншого соціуму в режим певної міри взаємної узгодженості, упорядкованості. Іншими словами — у режим, що передбачає спільне перебування їх у спільному соціальному просторі. І з цієї точки зору, гадаю, *нестабільності справді бувають різної якості*.

Зрештою, соціум завжди перебуває у стані певної нерівноважності, нестабільності. Відомо, що загальний соціальний порядок забезпечується *інституціональними і конвенціональними механізмами*. Часто нестабільність, зумовлювана руйнацією одного з таких механізмів, компенсується іншим. Класична схема — ситуація соціокультурного дисбалансу, описана Мертоном, і різні типи аномії як спосіб подолати цей дисбаланс. Це нестабільність першого роду. *Але виникають ситуації, коли перестають працювати обидва механізми*. Не працюють інституціональні регулятори, але й неписані конвенції починають порушуватися. На рівні індивіда — глухий кут, фрустрація, відчуття того, що він не володіє практиками, що дають йому змогу якось вписатися в цей соціум. Це та ситуація, коли адаптивні резерви виявляються вичерпаними. У цьому разі соціальна поведінка окремого індивіда може набувати непрогнозованих обрисів. Якщо таких індивідів виявляється багато, виникає те, що іменується бунтом, революцією.

Наталія Соболева: Смысл соціального регулювання — підтримка чи створення нового соціального порядку, нормування соціального поля суб'єкта. *Соціальна нестабільність* зумовлена не тільки і не стільки швидкими й радикальними соціальними змінами та перетвореннями, скільки неузгодженістю, розбалансованістю їх у різноманітних сферах соціального життя і суспільства загалом. Виходячи з цього, сформулювати проблему можна так: за умов соціальної нестабільності модифікується система регулювання соціальної поведінки в рамках процесу конструювання образу соціального світу і соціальної реальності. Сучасна соціальна ситуація передбачає широку варіативність економічних, соціальних і особистих рішень і потребує активного, осмисленого і соціально відповідального вибору суб'єктом дії (індивідуальним чи колективним) культурних орієнтирів власної поведінки з набору можливих альтернатив. Період соціальної нестабільності для суб'єкта — хоч би яким було його об'єктивне становище — психологічно дуже складний час життя, пов'язаний із необхідністю не просто адаптації до нових умов, а залучення складніших механізмів регулювання його соціальних дій, що забезпечують соціальну прийнятність нової реальності й утвердження суб'єкта в ній. Нестабільність, невизначеність і багатозначність процесів, що розвиваються в суспільстві, розглядаються в сучасній соціології не як прояв патології системи, а як ознака й умова її життєздатності.

Розмаїття елементів у системі робить її стійкою до багатоваріантного майбутнього.

Олександр Резнік: Визначаючи регуляцію соціальної поведінки як систему впорядкування соціальної поведінки, яка складається з *інституціональних, структурних, соціокультурних та соціально-психологічних* утворень, можна стверджувати, що ситуація соціальної нестабільності виникає за умов, коли декілька з елементів цієї системи перебувають у процесі перетворення. Наприклад, у випадку зміни інституціонального складника руйнуються усталені форми організації соціальної взаємодії, тому соціальна поведінка регулюється іншими елементами системи впорядкування. За умов соціетального переформування ролей, соціальних позицій чи статусів аналогічним чином відбувається “заміна” структурного елементу в регуляції соціальної стратифікації. Так само за умов соціальної аномії з’являється “замінник” соціокультурного складника. Таким чином, важливим тут може бути з’ясування *особливостей “заміщення” елементів, які перебувають у процесі трансформації, іншими елементами.*

Олександра Ненько: Я б не зовсім погодилася із самим засновком про “регуляцію соціальної поведінки”. Мені близькі тут позиції Бурдьє — структуралістський конструктивізм, що чітко показує не тільки вплив структур на соціального актора і поведінкові диспозиції, що формуються у нього, а й конструктивне ставлення до соціальної реальності з його боку — шляхом вибору, розкриття й протистояння символічному насильству. Крім того, важливим є зауваження Гідденса, що за допомогою механізму соціальної рефлексії наш унікальний життєвий досвід зберігається і “під’єднується” до колективного знання і, своєю чергою, — до соціальної структури. Логічно продовжуючи, я також наголошую, що поняття адаптації трохи механістичне: хоча у свідомості суб’єкта вибудовується образ соціальної реальності, і якоюсь мірою він подібний, гомологічний до образів інших соціальних суб’єктів (різних рівнів), але, разом із тим, він має свою унікальність (належний акцент на цій унікальності роблять психологи). Такі системні явища, як мова чи система держави, структурують практики окремих індивідів; водночас окремі індивіди конструюють свої образи реальності, свої патерни практик, наприклад мовленнєвих, при цьому вони і відтворюють деякі елементи, і вносять локальні новації, що згодом можуть перейти на системний рівень (наприклад, у процесі розвитку мови). Таким чином, певна нестабільність властива соціальній динаміці постійно, і однобічної регуляції з метою адаптації не існує.

Здатність пристосовуватися за умов більшої нестабільності — це здатність свідомості на підставі ситуативного досвіду (тактичного знання) продумувати потрібні, “рятівні” моделі поведінки (яскравий приклад — неформальні економічні практики часів Перебудови). Такі *тактичні практики* були в центрі уваги багатьох соціологів, яких заведено позиціонувати як соціальних етнографів чи антропологів.

Розглядаючи соціальну нестабільність, важливо також мати на увазі, що це системний процес, котрий має більшу тривалість й історію, ніж індивідуальний час.

Соціальній системі властиві різні за динамікою та співвідношенням хаосу — порядку соціальні зміни. Нестабільність властива соціальній системі тією самою мірою, що й стабільність, тобто в кожен момент соціального часу ми можемо виявити і те, і те, тож потрібен аналіз співвідношень. Необхідне чітке усвідомлення перспективи розгляду змін (тобто точка зору на них і на те, що в цей “зоровий промінь” потрапляє).

Тетяна Загороднюк: Для визначення стану соціальної нестабільності традиційно використовують поняття революції, трансформації, перехідності, транзитності. Але часто проблема полягає в тому, де ці поняття виявляються доречними. Наприклад, розглядаючи соціальну нестабільність посткомуністичного українського і російського суспільств, не можна не погодитися з таким висновком Т.Заславської: визначати зміни, що відбуваються, як *революцію, переворот* немає підстав. У новоутворених державах відбувалася не революція, а радше еволюція, головною характеристикою якої був не так висхідний розвиток, як шерега криз. Зараз, гадаю, процес, що відбувається в нашому суспільстві, не можна визначити і як *перехід (транзит)*, оскільки поняття “*перехід*” припускає наявність кінцевої мети і певної стратегії соціальних змін, а також суспільної підтримки зусиль правлячої еліти, спрямованих на досягнення цієї мети. Проте ми спостерігаємо куди складніший процес — *соціетальну трансформацію*. З-поміж основних характеристик цього процесу, що їх називає Т.Заславська, я б виокремила як належні до нашої теми регуляції соціальної поведінки такі: поступовий і відносно мирний характер перебігу; принципова залежність перебігу і результатів процесу від діяльності та поведінки масових суспільних груп; неминучість, тривалість і глибина аномії внаслідок розпаду колишніх суспільних інститутів і несформованості нових.

Андрій Зоткін: Оскільки насамперед нас цікавить ситуація *нестабільності в українському суспільстві*, слід зазначити, що вона достатньо глибоко описана у працях Є.Головахи та Н.Паніної, де чітко обґрунтовано, що зараз ми маємо *подвійну інституціональну систему*, для якої характерний амбівалентний тип особистості. Проте можна спостерігати, що така система зі стану загальної нестабільності перейшла у більш сталі форми. Тобто те, що ми сприймаємо як нестабільність, насправді може бути нашим стабільним становищем. Така собі *стабільна нестабільність*, яка влаштовує як правлячі еліти, так і населення (за фактом його реакції та поведінки, в яких переважає пасивне очікування). Щодо питання про нестабільність, до якої можна було б застосувати термін “*революційна*” (що включає розуміння *системних* перетворень), то жодних підстав для констатації таких форм у сучасній Україні я не бачу.

Станіслав Катаєв: На мій погляд, “можна говорити *про посиловану неодноридність соціального простору* у плані поведінкової реакції на неї, про поляризацію вздовж осі “*активний протест — пасивне вичікування*”. За певної міри руйнування *інституціональних порядків* виникає зворотна *реакція консервативного типу*. Люди починають розуміти, що десь треба зупинитися, і з’являється бажання повернути окремі стійкі норми.

Нестабільність ігнорується, і люди починають поводитися так, немов усе залишилося як раніше.

Ігор Мартинюк: Почну з останнього: навряд чи йдеться про поляризацію вздовж осі протесту або вичікування, бо така поляризація існує навіть за умов суцільного тоталітаризму. Радше мова йде про накопичення деякої критичної маси незадоволеності плюс готовність діяти, властива далеко не всім незадоволеним, плюс сприятливі обставини. Залежно від поєднання цих чинників і виникають революційні ситуації. Відповідну типологію неважко побудувати шляхом простої комбінаторики і знайти в історії відповідні зразки, котрі, втім, виникають не з рівною ймовірністю. За умов нестабільності регуляція здійснюється тими самими механізмами, але дія їх слабшає, норму заступають емоції, почут-

та, безпосередня реакція, оскільки каральний механізм санкцій послабшав ба навіть частково — як символ пригадаймо Бастилію — зруйнований.

Наталія Бойко: Виникає запитання: чи справді руйнуються інститути, норми, цінності або ж вони трансформуються, мутують; деградуєть вони чи прогресують? На мій погляд, радше друге, ніж перше — вони, передусім я говорю про норми й цінності, втрачають свою визначеність і точну, від початку запрограмовану заданість “згори” — те, що було характерним, наприклад, для доби СРСР. Однак вони не зникають. Радше змінюються не самі цінності, а саме регулювальні “структури” — регулятори соціальної поведінки за нових, у нашому разі нестабільних умов. І, на мій погляд, за таких умов регулювальні чинники переходять на особистісний рівень, на рівень міжособистісних відносин і, відповідно, до тих структур, що зможуть зайняти цю нішу, вписатися в закони й особливості функціонування наявного соціуму. Такими чинниками можуть бути релігія, Інтернет, громадські благодійні організації тощо.

І про неоднорідність поведінкової реакції хотілося б, звісно, думати, але найімовірніше реакція все одно буде радше “однозначною”, ніж неоднозначною. І залежатиме вона від двох речей: від середовища, в якому це відбуватиметься, і від психосоціальних особливостей суб’єкта, який потрапив у це конкретне середовище. Тобто працюватимуть ті самі закони — “стимулу–реакції”. Звідси випливає завдання вивчати: по-перше, середовище, в якому опинився (може опинитися) суб’єкт за умов невизначеності, і, по-друге, можливі типи поведінки, зумовлені контактом, зануреністю в це конкретне середовище.

Запитання 3

Це запитання пов’язане із суб’єктивним виміром ситуації нестабільності. Що при цьому дестабілізується на рівні конкретного соціального актора? Чи слід розглядати як актора тільки індивіда, чи мають у поле зору потрапити також групові суб’єкти соціальної поведінки? Що змінюється в процесі регуляції, відбиваючись у соціальній поведінці? Про що передусім ми маємо говорити за ситуації нестабільності — про руйнування звичної моделі соціальної реальності, про руйнацію звичних, рутинізованих схем соціальної поведінки, про руйнацію системи очікувань стосовно інших акторів через те, що ці очікування перестають працювати? Чи адекватним буде тут застосування поняття “габітус” як матриці, що задає структури сприйняття, мислення, інтерпретації й тим самим структурує всі людські практики. Чи можна говорити, що руйнування цієї матриці за ситуації нестабільності призводить до дестабілізації соціальних практик?

Станіслав Катаєв: На мій погляд, організатори круглого столу мають надміру катастрофічну свідомість. Певні тенденції абсолютизуються, їм надають необґрунтовано завершеного вигляду. Проте тенденції залишаються тенденціями і цілковито не втілюються у свій логічно завершений стан. Тому неправомірно говорити про “руйнацію звичних, рутинізованих схем соціальної поведінки, про руйнування системи очікувань стосовно інших акторів” як про реальний факт. Звісно, такі тенденції є, але вони не досягають такого рівня, що може призвести до руйнації соціуму. За реальної загрози такої руйнації процеси розвиватимуться у зворотному напрямі.

Що стосується поняття габітусу, зараз його вживають як метафору цілісності та комплексності психосоціокультурних реакцій індивіда на виклики соціального оточення.

Що ж до суб'єктів соціальної поведінки, то реальними можуть бути конкретні індивіди. Групові реакції — це статистичні ймовірності найтипівіших реакцій людей зі схожими соціокультурними характеристиками. Я читаю книжки, ходжу на роботу, дивлюся телевизор не тому, що так роблять інші, не тому що інші змушують мене робити це. Але багато хто робить те саме, що й я, у схожих ситуаціях громадського життя, і в цьому виявляється груповий характер наших соціальних практик.

Юрій Сасенко: *Індивіда безпідставно відділяти від групи, соціуму та періоду соціального часу — просторово-часове ще ніхто не скасовував.*

Що стосується габітусної матриці, то є продуктивні зміни, коли актор бачить і сприймає доцільність її змін, а є деструктивні зміни, коли все й у внутрішньому світі актора, і навколо нього розвалюється, — типовий стан Руїни.

Варто мати на увазі, що стан актора визначається в координатах чотирьох моделей живиння:

(а) ідеальна — ніколи не досяжна; (б) бажана (чогось хочеться) — реальність реалізації цієї моделі ще треба довести у кожній конкретній ситуації; (в) можлива — з урахуванням усіх параметрів переходу до неї; (г) чинна.

Біда 20-річної стагнації України полягає в тому, що тоннами і горами продукуються ідеальні та бажані програми (моделі) без урахування другої теореми Геделя — “без суттєвої зміни системи діла не буде”, як сказали б сантехніки і кібернетики.

Олена Злобіна: *Очевидно, що в поле зору дослідника мають потрапити як *групові*, так і *індивідуальні суб'єкти*. *Соціальні групи* в перебігу трансформацій втрачають чи набувають статусні позиції, і відповідно змінюється їхня *впливовість у регуляції поведінки*. Оскільки для мене ближчою є тема суб'єкта індивідуального, спинюся на ній трохи детальніше.*

*Нестабільність для нього означає руйнування всього, про що йшлося вище, а отже, активізацію власних зусиль із відновлення стабільності картини світу. Результатом таких зусиль мало б стати узгодження зовнішньої ціннісно-нормативної регуляції з внутрішньою системою переконань. Проблема тут полягає в тому, що на рівні індивідів таке узгодження так чи інакше відбувається, але на рівні масової свідомості превалює уявлення про суцільну недієвість ціннісно-нормативної регуляції. Фактично можна говорити про те, що *зберігається стан аномії, причому як у розумінні Дюркгайма, так і у версії Мертона*.*

За даними моніторингу Інституту соціології, у 1992 році 81,8% опитаних погоджувалися з твердженням — “проблема зараз у тому, що більшість людей взагалі ні у що не вірить”, а у 2010 році — 80,6%. У 1992 році 88,1% респондентів погоджувалися з тим, що “багато що з того, у що вірили наші батьки, руйнується на очах”. Майже 20 років по тому що думку поділяли 83,8% опитаних. Практично не змінилося й уявлення про вплив ціннісно-нормативних зразків на поведінку. Так, у 1992-му із твердженням “раніше люди краще себе відчували, тому що кожний знав, як поводитись буде правильно” були згодні 66,3% респондентів, а 2010 року — 65,6%. Таким чином, як і на початку 1990-х, відсутнє загальне визнання регулятивної сили соціально-схвалюваних критеріїв “правильного” і “неправильного”, а отже, зберігається стан “розбалансування” нормативної системи. Певним чином це компенсується підсиленням ролі особистісних регуляторів. Якщо в 1992 році із твердженням “мені здається, що інші краще за мене знають, що правильно, а що — ні” не погоджувалися 44,1% опитаних, то до 2010 року кількість незгодних виросла майже на 10% і становила 53,1%.

Якщо ж говорити про аномію в мертонівському розумінні, то вона тільки наростає. Способи досягнення поставленої мети дедалі менше розглядаються крізь при-

зму “правильності” поведінки. Наприклад, у 1992 році з тим, що “більшість людей здатні скоїти нечесний вчинок ради вигоди”, погоджувалися 58,5% опитаних, а не погоджувалися — 28,6%. У 2010 році тих, хто погоджувався з указаним твердженням, стало вже 69%, а кількість незгодних зменшилася до 17,3%. Така сама тенденція фіксується і в разі оцінки респондентами готовності людини збрехати заради просування по службі. В 1992 році 68% опитаних вважали, що більшість людей на це здатні, а у 2010-му так вважають уже 75,2%. Відповідно кількість незгодних зменшилася з 20,3% до 11,6%. Ці дані, щонайменше, підтверджують дві речі: те, що значущість вигоди і кар’єри оцінюється настільки високо, що переважає необхідність діяти в морально схвалюваному діапазоні, а також те, що за 20 років розрив між значущими цілями і легітимними способами їх досягнення тільки збільшився. Тобто можна говорити про рутинізацію нелегітимних схем поведінки.

Любов Бевзенко: Гадаю, соціально-психологічний зріз проблеми передбачає зосередження саме на індивіді. Ми зможемо висувати певні гіпотези з приводу механізмів регулювального впливу на його соціальну поведінку за ситуації нестабільності у випадку, якщо вдасться якось змоделювати цю саму нестабільність у її проєкції на суб’єктивний вимір. Напевно, поняття габітусу тут може добре спрацювати у разі, якщо під габітусом ми будемо розуміти деяке системне психосоматичне утворення, вкорінене у психіці й у соматичі схильність до певного рисунка вчинення соціальних практик. Усе рутинізоване, звичне, повторюване в соціальній поведінці — продукт усталеного габітусу. Поняття моделі реальності тут теж може працювати, якщо тільки під моделлю розуміти не суто усвідомлене, вербалізоване уявлення про реальність і навіть не образ реальності (те, що можна назвати картиною світу — в цьому разі — соціального), а радше певне цілісне переживання соціальної реальності. Саме воно безпосередньо сполучене із габітусом як інструментом запуску поведінкових інтенцій у таким чином модельованій (пережитій) реальності. Ситуація нестабільності на суб’єктивному рівні призводить до того, що дестабілізується габітус як головний продуцент усіх практик. Рутинізоване і звичне стає неефективним, починає давати збої. Адаптивні механізми налаштування на нестабільність призводять до часткового “ремонт” габітусу та коригування деяких практик. Це у разі нестабільності першого роду, про яку йшлося вище. У разі нестабільності другого роду ми маємо справу з руйнацією габітусу як системи і відповідно руйнуванням усієї системи соціальних практик.

Олександра Ненько: Можна обирати різні суб’єкти, і ясна річ, для кожного рівня суб’єкта вже існують пояснювальні концепції, що можуть бути важливими і корисними (наприклад, моделі особливостей індивідуальної психології або особливостей групової динаміки). Чим більше знань про суб’єктів залучається, тим повнішою буде картина.

Зважаючи на повсякденні розмови, соціолог не може не відзначити, що його виокремлення та йменування “суб’єктів” залишається багато в чому аналітичним; справжня інтеракція відбувається між дітьми та батьками, сусідами, “мною і моєю телицею”, “биками на районі”, “хачиками” в магазині, “придурками в уряді”, аж до чужих — “вузькооких” або “темношкірих”. Тобто в реальності існують індивідуальні та групові стереотипізовані образи соціальних “персонажів”. Доторкнутися до живої тканини — от до чого я б закликала соціологів незалежно від інтересів. І другим, принципово важливим моментом, який я вже наголошувала вище, є урахування взаємовідносин між різноманітними суб’єктами.

У плані об'єктів руйнування — всі перелічені у запитанні важливі. Вони логічно і парадигмально об'єднані, тож я не бачу необхідності виокремлювати якийсь один, пріоритетний.

Олександр Резнік: Говорячи про суб'єктивний вимір ситуації нестабільності, доцільно розглядати *лише конкретного соціального актора*, оскільки навряд чи за таких умов можуть виникати цілісні групові регулятори поведінки.

Залежно від першочерговості дестабілізації певного рівня можна говорити про першочерговість запропонованих суб'єктивних вимірів. *Руйнування звичної моделі соціальної реальності, руйнування звичних, рутинізованих схем соціальної поведінки* свідчатиме про порушення функціонування інституціонального елемента регуляції; руйнування системи очікувань стосовно інших акторів спричиняється до ціннісно-нормативної дестабілізації.

Поняття *“габітус”* може бути використане як допоміжне для позначення певного зрізу системи впорядкування соціальної поведінки за стабільних умов, однак при дослідженні ситуації нестабільності оперування цим поняттям може внести *методологічні непорозуміння*.

Андрій Зоткін: Узагалі при розмові про *суб'єктивний вимір* нестабільності погляд передусім слід звертати саме на руйнацію звичних моделей соціальної поведінки, що відбувається під тиском реформатування соціальних інститутів. На цьому підґрунті й започатковуються нові форми поведінки. Дерутинізація сприяє вибору з наявних і пошуку нових поведінкових тактик і стратегій. Саме така постановка питання змушує враховувати певну *“корозію” матриць* сприйняття, інтерпретації та дій (що є цілком логічним явищем).

Наталія Соболева: Серед найскладніших соціально-психологічних проблем, що постають на шляху індивідуальної і масової свідомості, необхідно звернути увагу насамперед на глобальний злам соціальних норм і стереотипів та зміну системи цінностей. Руйнація звичних соціальних порядків і в масовій, і в індивідуальній свідомості відбувається не просто і часто сприймається суб'єктами як крах ідеалів, утрата смислу життя. Нові правила соціального співжиття не легко приживаються, суперечливо сприймаються, а незрідка і заперечуються. Але цим справа не обмежується, відбувається трансформація самого поняття соціальних норм.

У сучасних суспільствах абсолютна значимість правил або норм ставиться під сумнів, і акцент в аналізі зсувається в бік інтересів, які змушують людей пристосовувати тактику й адекватні уміння до ситуації і досягати локального узгодження між безліччю цілей. Концептуалізація категорій приватних інтересів і узгодження вможлиблює побудову моделі локально реалізованої рівноваги на противагу концепції глобальних норм. На відміну від сформульованої Т.Парсонсом концепції суспільства як рівноважної системи, в якій відношення між складовими мають тенденцію до стабільності, сучасні підходи наполягають на рухливості й мінливості суспільних систем (рухливій рівновазі). Стабільність має бути пояснена, вона не є від початку даною, а поняття *“злагоди”* і *“миру”* створюють передумови для динамічного аналізу локальних порядків. Від рівноваги дій переходимо до рівноваги смислів або вірувань, коли важливими стають інтерпретації й очікування.

Узгоджені засади соціальних норм і оцінок у періоди нестабільності сильно ослаблюються, трансформуються, й увага індивідів переміщається від норм і правил до намірів інших індивідів. Унаслідок посилення регулювальної ролі очікувань у поведінкових моделях кількість можливих рівноваг збільшується. За відсутності

об'єктивних критеріїв оцінювання навколишнього світу індивід має включити у своє судження про ситуацію наміри інших індивідів. Аналіз суджень, що їх виносять індивіди про ситуацію та дії інших, посідає центральне місце в новітніх дослідницьких програмах соціології і зумовлює появу цілком нового апарату, який дає змогу формалізувати дії індивідів-інтерпретаторів. Від соціальної фізики рівноваги ми переходимо до формалізму теорії ігор, в якій розрахунок кожного із гравців будується на передбаченні можливих рішень інших індивідів (М.Тевено).

Тетяна Загороднюк: Вивчаючи наукову спадщину Н.Паніної, я знаходжу цікаві відповіді на поставлене запитання. Паніна, як відомо, розробила цілісну нормативно-особистісну концепцію трансформації українського суспільства. Основною характеристикою нестабільного суспільства вона вважала руйнування ціннісно-нормативної системи як усеосяжного підґрунтя соціальної інтеграції. За умов суспільства, що трансформується, коли попередня система норм і цінностей уже не виконує своїх функцій, а нова ще не сформована і не інституціоналізувалася, соціальні статуси не визначені і немає однозначних критеріїв для їх ранжування, домінантними чинниками напряму розвитку суспільства є індивідуальні особистісні якості, особливості свідомості й психологічного стану індивіда.

Описаний вище стан суспільства, що трансформується, заведено визначати як аномію. За умов тотальної аномії цілковито руйнується звична модель адаптації й розпочинається протилежний процес — кристалізація нової ціннісно-нормативної системи суспільства на засадах особливостей індивідуальної свідомості його членів, індивідуальних ціннісних преференцій і ціннісних орієнтацій. Ціннісні орієнтації людей визначаються їхнім соціальним самопочуттям. Ціннісні преференції різних соціальних верств і груп населення зумовлюють загальну спрямованість процесу соціальної трансформації.

Коли ми вивчаємо трансформаційне суспільство, ми, на мою думку, спостерегаємо процеси, що взаємозумовлюють і взаємодоповняють одне одного: руйнація звичної моделі соціальної реальності призводить до руйнування звичних рутинізованих схем соціальної поведінки. Протилежне твердження також правильне. Аналогічного висновку можна дійти, розглядаючи пару “рутинізовані схеми соціальної поведінки — система очікувань стосовно інших акторів”.

Максим Паращевін: На рівні індивідів ситуація нестабільності відчувається у двох площинах: площині особистого життя і площині ціннісно-нормативній. Насамперед індивід відчуває загрозу в сформованому способу життя внаслідок зростання загроз втрати роботи і, відповідно, рівня матеріального забезпечення. Наявний у людини професійно-кваліфікаційний рівень втрачає свою економічну вартість, змушуючи людину до виходу зі звичного укладу життя і перекваліфікації. Своєю чергою, це призводить до втрати колишньої усталеності соціальних статусів та ролей, до загрози цим статусам та рольовим позиціям окремих людей. Індивід постає перед фактом можливості втрати свого соціального становища та спуску по соціальній драбині. Крім цього можна додати збільшення загрози особистій безпеці, оскільки за умов нестабільності погіршується кримінальна ситуація. По-друге, індивід стикається зі зменшенням визначеності, дієвості та ефективності звичних цінностей та норм, правил, із втратою або кризою ціннісних орієнтирів.

На рівні соціальних груп нестабільність реалізується насамперед у загрозі соціальному становищу тієї чи іншої групи, у зменшенні її здатності до захисту своїх інтересів. Крім цього для групи ситуація нестабільності створює загрозу цілісності

цієї групи, оскільки частина її членів уже не розглядає її як надійний “прихисток” і захисника і намагається перейти до інших, більш захищених груп.

Ігор Мартинюк: На ці запитання я фактично відповів раніше. Запитання про габітус — це лишень запитання про термінологію, якою описують трансформації, які, безсумнівно, заторкують усі рівні взаємодії в суспільному організмі. Ключовим моментом, на мій погляд, є невизначеність майбутнього, що сприяє підвищенню питомої ваги спонтанних поведінкових реакцій.

Наталія Бойко: Сталося так, що і моя відповідь на це запитання міститься в моїй відповіді на попереднє.

Запитання 4

У цьому запитанні ми заторкнемо *рівні соціальної реальності*, в яких продукуються регуляторні імпульси. Їх традиційно позначають як макро-, мезо- і мікро-рівні. До *макрорівня* належать чинники інституціонального, соціокультурного порядку, що регулюють поведінку через звичаї, традиції, норми, цінності, закони, правила, а також соціоструктурного порядку, що регулюють поведінку через статусно-рольову систему. *Мезорівень* породжує особливості регуляції, пов’язані з належністю до різних соціальних груп (етнічних, релігійних, мовних тощо). *Мікрорівень* спирається на ті чинники регуляції, що залишаються в розпорядженні самого соціального актора і пов’язані з його рефлексивністю та здатністю до автономних від двох попередніх рівнів дій. *Чи згодні Ви з такою схемою типологізації чинників застосовно до ситуації соціальної нестабільності, із концептуалізацією регуляторів кожного із рівнів? Можливо, тут потрібно виходити зовсім з інших засновків? Імовірно, нестабільність просто переставляє акценти, переводячи регуляторну домінанту з одного рівня на інший?*

Ігор Мартинюк: Мені видається, що для вивчення соціальної поведінки як сукупності легітимних форм взаємодії указаних рівнів достатньо, однак мікрорівень слід розглядати як рівень взаємодії в малій групі. Але при цьому особистість залишається за межами дослідження, оскільки виступає як об’єкт регуляції. Насправді зв’язок регуляції і саморегуляції нерозривний. Без інтеріоризації цінності та норми суспільства є для індивіда порожнім звуком, а сам він — дикун, з точки зору інтеграції у цей соціум. Однак теоретичний аналіз припускає таку вівісекцію, треба лише пам’ятати, що розглядуваний нами предмет — у цьому разі регуляція соціальної поведінки — не тотожний об’єкту і не охоплює його в всіх відношеннях.

Що стосується тези про перенесення центру ваги регуляторних впливів з одного рівня на інший, то він мені видається правильним, але з певним доповненням. Відбувається не тільки зниження ролі макрочинників на користь зростання регулювального впливу мікросередовища, а й зсув по осі “регуляція — саморегуляція” в бік саморегуляції.

Олена Злобіна: У принципі система соціальної регуляції має цілісну природу, і поділ на рівні теоретично є правильним, але практично відокремити рівні при дослідженні регуляції поведінки буде досить складно. Якщо говорити про інституціональний рівень як такий, то інститути фактично і є утвореннями, які регламентують діяльність людей, а отже, регуляція поведінки є виявом їхньої сутнісної природи. У цьому сенсі суспільні трансформації і є ніщо інше, як перетворення наявних та виникнення нових або зникнення старих соціальних ін-

ститутів. А оскільки всі елементи структури інститутів — соціальні статуси, ролі, норми, організація — замкнені на суб'єкті, будь-які зміни на макрорівні автоматично доходять до рівня поведінкового, бо змінюють суть регламентації. Понад те, одним із найінформативніших джерел, які свідчать про інституціональні зміни, якраз і стає розбіжність між реальною поведінкою і наявними регламентами. Очевидно, правильно було б порушувати питання не про рівні як такі, а про послідовність руху з рівня на рівень при виконанні різних дослідницьких завдань. Наприклад, дослідження впливу зникнення або виникнення інститутів на процеси соціальної регуляції поведінки має розпочинатися на макрорівні. Лише на цьому рівні можна говорити про зміни в інституціональній системі загалом. При цьому виникає багато теоретичних проблем. Однією з них є відсутність синхронності у процесах розпаду та народження інститутів. Так, ліквідація КПРС, яка з її роллю “керівної та спрямовувальної” сили, попри суттєву втрату регулювального впливу, залишалася на момент розпуску важливим елементом регламентації поведінки, створила у чинній на той час інституціональній системі певне “провалля”. Дослідження питання, які інститути, якою мірою і в який спосіб компенсували дію цього регулятора, має, на мою думку, розпочинатися з макрорівня, поступово охоплюючи питання мезо- і мікрорівнів.

Наталія Бойко: На мій погляд, мікрорівень у вищезазначеній наповненості — “чинники регуляції, що залишаються в розпорядженні самого соціального актора, пов’язані з його рефлексивністю і здатністю до автономних від двох попередніх рівнів дій” — ніяк не може бути автономним, принаймні від макрорівня, знову-таки в його поданій вище інтерпретації. Якщо актор “соціальний”, то він уже апіорі не може бути автономним від інтеріоризованих “норм, цінностей та інших чинників соціокультурного порядку” при регулюванні соціальної поведінки.

Свою позицію про перенесення регулятивної домінанти за умов нестабільності на особистісний рівень регулювання я уже виклала у відповіді на перше запитання.

Наталія Соболева: Смісл і зміст регуляції на цих рівнях, мені здається, залишається тим самим, механізми ті самі, натомість системні рамки різні; форми, суб'єкти матимуть свої відмінності. Не певна, що розгляд проблеми в цій рівневій схемі дасть щось принципове для дослідника.

Юрій Сасенко: Тут якраз треба виходити із засновків відповіді на третє запитання. Нестабільність і шляхи виходу з неї варто розглядати в системі координат чотирьох наведених моделей.

Станіслав Катаєв: Для мене звичною є та схема, яку ви наводите. Але ваше припущення про можливість переведення регуляторної домінанти з одного рівня на інший мені видається цікавим. Хотілося б вивчити цей процес докладніше і на емпіричному рівні.

Олександра Ненько: Я згодна з логікою переходу від мікро до макро; також дуже важливим є співвіднесення рівнів (тобто містки між ними, зокрема співвіднесення пояснювальних схем) і відсутність редукціонізму на кожному з них. В аналізі ці рівні мають бути взаємозалежними, щоб бодай якось враховувати живу, комплексну і, на жаль або на щастя, невловиму зв'язність справжнього суспільства.

Максим Паращевін: Цілком прийнятним є запропонований поділ на макро-, мезо- та мікрорівні регуляції. Справді, схематично можна вирізнити саме такі рівні й саме такі способи регуляції на цих рівнях. Функціонують вони в будь-яких соціальних умовах, і ситуації стабільності та нестабільності відрізняються лише більшою чи меншою роллю різних рівнів. Зокрема за стабільних умов більш дієвим буде макрорівень регуляції, тоді як за умов нестабільності більше актуалізуються мезо- та мікрорівень.

Андрій Зоткін: Із запропонованою схемою поділу рівнів соціальної реальності на мікро-, мезо- та макрорівень згоден. Щодо зміщення акцентів, то варто зауважити, що в атомізованому українському суспільстві відбулися процеси локалізації, “замикання” у вузькому середовищі найближчого оточення та сфер безпосередньої діяльності індивідів. Це дає підстави припускати, що саме мікрорівень є визначальним у формуванні соціальної поведінки. Проте масштабна регуляція поведінки як індивідів, так і соціальних груп здійснюється власне на рівні соціальних інститутів, тобто на макрорівні.

Олександр Резнік: Загалом наведена типологізація чинників соціальної поведінки є прийнятною. Однак на макрорівні потрібно позначити чинники економічного характеру. Внаслідок лібералізації економічного життя в Україні за роки незалежності з’явилася низка нових економічних чинників регуляції соціальної поведінки. Серед них — ринок праці, безробіття, інфляція, податки, купівельна спроможність населення, наявність приватної власності, можливість трудової міграції за кордон тощо. Ці чинники суттєво вплинули на систему регулювання соціальної поведінки. Зокрема, впровадження ринкової економіки сформувало такі нові інституційні правила та структурні розмежування, які суттєво коригують соціальну поведінку порівняно з радянським періодом. Водночас ринкові інститути почали змінювати нормативну складову системи впорядкування поведінки індивідів: у перехідному суспільстві, де виникає стан соціальної аномії, патерналістські стратегії поведінки населення стають неефективними, адже нові формальні правила дають дещо більші можливості досягнення успіху. Все це, безумовно, відбивається на соціально-психологічній складовій регуляції поведінки — ринкові інститути впливають на характер інтеріоризації суспільного життя індивідом.

Любов Бевзенко: Про всі перелічені рівні я говоритиму, переводячи все в площину того самого габітусу і практик. Усі названі рівні регуляції відточують габітус і практики індивіда в процесі його соціалізації. За ситуації стабільності вони безперервно присутні в його повсякденних практиках і часто не сприймаються як дещо зовнішнє. Це практики звичного, самого по собі зрозумілого, відповідного здоровому глузду тощо. У процесі здійснення цих практик рівень відрегульованості, впорядкованості соціального простору відбивається на рівні взаємної узгодженості практичних актів, на рівні задоволення взаємних очікувань. Нестабільність даватиметься взнаки передусім у руйнації повсякденності, руйнуванні звичного і рутинізованого. І тут знову повернуся до уявлення про два типи нестабільності. У першому випадку (часткова дестабілізація) як інструмент регуляції індивід може використовувати власну креативність. У другому випадку (втрата системності та зв’язаності соціальних практик) ми маємо справу із фрустрованістю, обтяженою непередбачуваністю.

Підсумки, коментарі, зауваження, пропозиції

Олена Злобіна: Завдання дати підсумковий коментар до матеріалів круглого столу виглядає як цікавим, так і складним водночас. І те і те зумовлене широким діапазоном думок, що містяться в матеріалі. Зважаючи на віртуальний характер обговорення, впорядкування загальної мозаїки висловлених позицій залишається насамперед за читачем, який може осмислювати пропонувані тези з різних теоретичних перспектив і в різних дослідницьких контекстах. Проте можна констатувати, що теоретичний дискурс щодо проблем соціальної регуляції поведінки перебуває в сучасній українській соціології в процесі трансформації, спостерігається тенденція до збагачення його новими термінами і зв'язками з одночасним переосмисленням сталих конструкцій.

Насамперед це стосується самого розуміння соціальної поведінки. Запропонована для обговорення дихотомія усвідомлюване–неусвідомлюване, яка характеризувала внутрішні передумови дії, неявно супроводжувалася тріадою для позначення зовнішнього поведінкового компоненту: дії, свідомо продуковані суб'єктом; практики різної міри усвідомлюваності; традиційні, звичні, типові моделі поведінки. Контекст обговорення задавався ключовим поняттям “соціальна нестабільність”, в якому пропонувалося вільно продукувати будь-які конструкції — від чітких визначень до м'якого окреслення царини смислів.

Як виявило обговорення, той самий контекст дає можливість продукувати різні пояснювальні моделі. Учасники дискусії виявилися одноставними в тому, що розглядають саму ситуацію нестабільності як таку, що визначає особливу стимуляцію соціальної поведінки. При цьому частина дослідників акцентують увагу на зовнішніх поведінкових проявах. Відповідно, концепт “соціальна поведінка” розширюється, і в дискурсі виникає не заданий попередньо концепт “соціально типова поведінка”. Інші дослідники переносять акцент на внутрішні особливості продукування поведінки. І відповідним чином у дискурсі з'являються поняття “активна” (ініційована суб'єктом) та “реактивна” (як свідомо, так і автоматична) поведінка. Водночас сам зв'язок між ситуацією нестабільності та продукованою в цих умовах поведінкою учасники обговорення бачать по-різному. Дехто вважає, що завдяки великій кількості непередбачуваних чинників підсилюється вплив “несвідомого”, інші, навпаки, пов'язують таку ситуацію з активізацією свідомого продукування нових поведінкових зразків.

Отже, запропоновані відповіді на питання “що саме характеризує соціальну поведінку в умовах нестабільності?” дають можливість сконструювати досить широке поле дослідницьких проблем, в якому конкретні завдання формуються, виходячи з того, які саме складові соціальної реальності потрапляють у центр уваги. В будь-якому випадку узагальнювальним концептом залишається соціальний порядок та можливість його відтворення та оновлення. Саме через опозицію впорядкування–руйнування визначають учасники обговорення типи нестабільності. Проте запропонований організаторами діапазон визначення нестабільності (трансформація–революція) виявився надто масштабним. Фактичні дискурсивні пропозиції щодо соціальної регуляції поведінки в ситуації нестабільності не вийшли за межі розуміння нестабільності як трансформації. Утім, при цьому виявилася можливість концептуалізації нестабільності у різних уточнювальних термінах. По-перше, у контексті відносності самих станів нестабільності–стабільності, оскільки розділяти ці стани ми можемо лише аналітично, а фактично в соціумі спостерігається лише певне їх поєднання. Відповідно, в дискурсі виникли поняття “тимчасова нестабільність” чи “тимчасова стабілізація”, нестабільність “постійна” чи така, що перериває поступовість, нестабільність “у невизначеності” чи нестабільність у перебігу цілеспрямо-

ваних трансформацій і, нарешті, “стабільна нестабільність”. По-друге, виокремилася тема індикації стану нестабільності за вісю узгодженість–розбалансованість відношень між складовими системи (зокрема, культурною і соціальною підсистемами). Такий дисбаланс у площині регуляції поведінки виявляється у звуженні простору та зменшенні ефективності дії конвенціональних та інституціональних механізмів та у зміні характеру їх взаємної компенсаторності (“заміщення” системних складових).

Що ж до запропонованої організаторами теми поведінкової реакції на ситуацію нестабільності, обговорення виявило обмеженість запропонованої дихотомії “активний протест–пасивне вичікування”. Схоже, вона більш підходить для аналізу масових соціально типових форм реагування без урахування рівня індивідуальних поведінкових проявів. Водночас обговорення показало актуальність подальшої концептуалізації проблеми узгодження та можливих форм поєднання особистісної регуляції (зсередини) та соціальної регуляції (ззовні). Не випадково як актора в ситуації нестабільності учасники дискусії схильні розглядати насамперед індивіда. І хоча групові суб’єкти теж потрапляють у поле зору, їхня присутність у дискурсі виглядає радше формальною даниною соціологічній традиції. Понад те, акцентується реальність, конкретність індивідуального суб’єкта, на якого проєктується ситуація соціальної нестабільності. Особлива роль саме індивідуального актора в тому дискурсі нестабільності, що окреслився цим круглим столом, визначається схильністю учасників вважати соціальну поведінку індивіда основним полігоном для осмислення специфіки процесів соціальної регуляції в ситуації нестабільності.

Запропоновані в обговоренні дискурсивні ходи засвідчили тенденцію до комплементарності аналітики типового та типізації конкретного. Запропонована система понять, в яких можна концептуалізувати дисфункцію процесів регуляції (руйнація моделі соціальної реальності, рутинізованих схем поведінки, систем очікувань тощо), працює на рівні аналітично сконструйованого актора, у випадку ж актора конкретизованого віднаходяться інші відповідники, ближчі до конструктів першого порядку, наприклад руйнація (загроза втрати) звичного способу життя або невизначеність майбутнього. Моделювання ситуації нестабільності із застосуванням поняття габітусу не є на сьогодні інтегратором дискурсу регуляції, хоча і визнається перспективним напрямом теоретизування.

У контексті проблеми виявлення дієвості різних рівнів соціальної системи як регуляторних чинників було запропоновано обговорити трирівневу схему, згідно з якою можна умовно розрізнити макро-, мезо- та мікрорегуляцію, дотримуючись при цьому тези про їхню взаємозалежність. Хоча ця схема не викликала в учасників обговорення особливих заперечень, вона водночас не стала приводом для активного продукування нових смислів. Теоретично перспективним виглядає хіба що припущення щодо доцільності застосування порівневого підходу до виявлення зміщення регуляторних доміант залежно від міри стабільності–нестабільності соціальної системи. Пропоновані учасниками дискусії власні схеми аналізу продемонстрували залежність формату від особливостей досліджуваних регуляторів і підтвердили можливість руху як від макро- до мікрорівня, так і в протилежному напрямі.

Підсумовуючи сказане, можна констатувати — незважаючи на віртуальний характер обговорення, його результати виявилися досить плідними та окреслили перспективні напрямки розгортання вітчизняного дискурсу соціальної нестабільності. Можна сподіватися, що вони сприятимуть поглибленню теоретичної рефлексії щодо процесів регуляції соціальної поведінки за умов порушення соціальної рівноваги.

Наталія Черниш: Оскільки як член правління САУ я є відповідальною за роботу дослідницьких комітетів нашої академічної спільноти, насамперед хочу привітати очільника та координатора проекту із вдалою, на мій погляд, спробою діяльності комітету в обраних для цього рамках. Передусім заслуговує на увагу форма втілення дослідницької активності цього комітету з урахуванням можливостей Інтернету. Це, своєю чергою, дає багато додаткових можливостей: відпадає потреба у відрядженнях та поїздках за умов хронічного дефіциту коштів, з'являється можливість блискавичної апробації своїх наукових розробок та обґрунтування й захисту своїх здобутків у середовищі зацікавлених колег по фаху, виникає ситуація, в якій дослідник може на власному досвіді переконаватися у принадах та обмеженнях запровадження до наукового полілогу інформаційно-комунікативних технологій; зрештою, можна переконаватися у важливості чи, навпаки, меншій вартості запропонованих для обговорення проблем та у ступені ангажованості колег у справі нашої соціологічної спільноти тощо. Словом, запроповану Оленою Злобіною та Любов'ю Бевзенко форму співпраці вітчизняних (наразі) соціологів можна вважати цікавою, продуктивною, вчасною і потрібною. І це перший оптимістичний висновок.

По-друге, можна в цілому схарактеризувати здобутки проведення зазначеного круглого столу як цілком сумірні автономній спеціалізованій науково-теоретичній чи науково-практичній конференції, окремі результати якої виглядають вартісними у теоретичному плані й такими, що заслуговують на запровадження у навчальний процес тих вищих навчальних закладів країни, в яких готують соціологів. До прикладу, на нашій кафедрі історії та теорії соціології Львівського національного університету ім. Івана Франка ми зробимо ці матеріали предметом обговорення на магістерському семінарі.

По-третє (і тут я вже маю перейти до менш оптимістичних зауваг), перебіг обговорення вкотре засвідчив інертність нашої соціологічної спільноти і практичну відсутність голосів з регіональних відділень САУ, з тих міст України, де готують фахових соціологів, а також зі споріднених комітетів САУ. Всупереч зусиллям правління Соціологічної асоціації, неодноразовим оголошенням про наукові події на сайті САУ та у приватній розсилці коефіцієнт корисної дії таких інформаційних акцій можна вважати дуже низьким. І про це слід говорити окремо, наприклад, на черговому VII з'їзді соціологів нашої країни. Бо якщо ми нецікаві один одному і наших зусиль ніхто не помічає, то навіщо така соціологія нашому хворому суспільству, яке конче потребує соціологічних інтервенцій? Або як ми можемо на повний голос заявити про себе серед наших зарубіжних колег, якщо у нашій соціологічній оселі гуляє вітер? Чи ми назажди змирилися із статусом загумінкової провінційної соціології, яка навіть у ліпшому разі мляво використовує надбання інших соціологічних шкіл і нездатна продукувати вартісні соціологічні продукти? Звичайно, дванадцять небайдужих науковців для першої спроби віртуальної дискусії — не так уже й погано, але, по правді кажучи, організатори сподівалися на ширшу представницьку участь.

Тому слід вітати ініціативу головного редактора провідного фахового видання України Євгена Головахи оприлюднити на шпальтах часопису матеріали круглого столу із коментарями відомих українських соціологів, оскільки наше наукове співтовариство у такий спосіб отримає першу спробу подання й осмислення творчих роздумів представників різних поколінь і різних соціогуманітарних наук у форматі обговорення засобами Інтернету та його електронної пошти.

Тепер кілька зауваг стосовно власне круглого столу, які я спробую висловити у стислій формі. Насамперед спочатку зауважу, що запропоновані упорядниками питання були сконцентровані у трикутнику "регуляція—соціальна поведінка—ситу-

ація нестабільності”, кожна складова якого провокувала додаткові міркування. Як і у представниці молодшого покоління Олександри Ненько, перша складова (“регуляція”) викликала мій миттєвий внутрішній протест як у представниці старшого покоління, що на своїй власній шкірі відчула усі “принади” компартійно-державного домінування над особистістю та мічурінські амбіції переробити людську природу і скерувати у належне річище все її життя. З іншого боку, при цьому слові десь у мені озвався соціолог, який намагається удосконалити соціальну дійсність разом з особами, що її населяють, і в такий спосіб довести свою суспільну затребуваність на ниві соціологічної інтервенції. Організатори та учасники обговорення могли розпочати з уточнення дефініцій, надання цьому терміну властивого звучання, але початок дискусії був пов’язаний із другим за чергою поняттям — соціальною поведінкою — і в першому запитанні плавно сумістився із ситуацією нестабільності. Відкладу і я свої роздуми про афективно навантажений термін “регуляція” наостаток.

Учасники круглого столу майже однотайно позитивно сприйняли визначення соціальної поведінки через сукупність практик із тією чи іншою мірою усвідомленості їх. Паралельно мій внутрішній голос настирливо нагадував про регуляцію таких практик, скептично акцентуючи гіпотетичність регуляції ірраціональних первнів. У розумінні соціальної поведінки у з’єднаному хорі соціологів і соціальних психологів дисонансів практично не виникало, що змусило мене пригадати статтю французького аналітика М.Догана (Социологические исследования. — 2010. — № 10) з його міркуваннями стосовно слабкого ядра соціології та її гранично широкої відкритості іншим наукам (на противагу, до прикладу, наукам про економіку). Також при читанні цього фрагменту обговорення час по часі спливало поняття регуляції у її пом’якшеному варіанті; я цілком солідарна з точкою зору Любові Бевзенко стосовно даремності перебільшення її значення в ситуації нестабільності. Питання ж про можливі запропоновані варіанти регулювання знову ж таки залишимо “на закуску”.

При обговоренні вже першого запитання прозвучало (у зауваженнях Наталії Соболевої) розведення зусиллями Дж.К.Гоманса, з одного боку, суб’єкта та індивіда, а з іншого — агента. Вважаю це дуже плідною заувагою, яка у подальшому змогла б (особисто для мене) органічніше поєднати всі три складники заявленої дискусії у помірковано несуперечливу єдність. Ба більше, захоплення структурно-діяльнісними моделями та мода на терміни “агент” чи “актор”, на моє переконання, призвели до прикрого факту ототожнення соціологами особистості з енергійними провідниками чиїхось впливів чи виконавцями певних ролей у п’єсах, написаних кимось іншим для них з метою, про яку бідний актор навіть і не здогадувався. Тоді у першому випадку акцент ставиться на бурхливій діяльності (від лат. *agentis* — діючий), а у другому — на ретельному виконанні ролі. В обох випадках на маргінесі опинилися оті рефлексивність і самоврядність особистості, ціна яких багатократно зростає в ситуації радикальної аномії й соціальної невизначеності та нестабільності. Бо саме ці обставини (аномія і нестабільність), на мою думку, в сучасних умовах призвели до скорочення тканини соціального, уприватнення суспільного життя людини та остаточного усвідомлення того доконаного факту, що ніхто і ніщо її не спасе — все тепер залежить тільки від неї самої. Я цілком погоджуюся із висловлюваннями Олени Злобіної стосовно розуміння ситуації нестабільності, в якій сама організовувальна ідея втрачає конвенційність, і з синхронними міркуваннями Максима Парашевіна. Тому мені імпонують думки Є.Головахи про “самокеровану особистість”, яка (тепер за вживаною мною термінологією) одночасно виступає і агентом, і актором, але раз по раз більше автором свого життя, своєї поведінки і, що найголовніше, свого мислення, свого “світобачення”, “світобудування”, своїх рефлексій, тепер уже вітально необхідних для неї у радикально змінених соціальних умо-

вах. У цьому ж річичі звучить ідея Наталії Бойко стосовно переведення регулювальних чинників на особистісний рівень та рівень міжособистісних стосунків. Їй також належить вкрай важливе запитання про те, який методичний інструментарій буде відповідним для вивчення цих процесів, оскільки звичні технології у цьому випадку будуть малокорисними. Заклик же Олександри Ненько “соприкасається с живой тканью”, як на мене, дуже симпатичний, але його втілення засобами соціології у повсякденні дослідницькі практики вітчизняних соціологів ще далеко від реальності, і звернення у цьому плані до останніх напрацювань П. Штомпки не виглядає панацеєю для всіх випадків такого ґатунку.

Одне з формулювань запитань дискусії закликало звернутися до обрання макро-, мезо- та мікрорівнів соціальної реальності, які слід було б використовувати при аналізі заявленої проблематики. Якщо, за висловом Ігоря Мартинюка, відбувається зниження ролі макрофакторів на користь зростання регулювальних впливів мікросередовища та відповідне зміщення за віссю “регуляція–саморегуляція” в бік саморегуляції, то з цього логічно випливає зростання наукової значущості насамперед мікро-, а також мезорівня соціологічного аналізу. Я б лише додала, що за доби глобалізації зафіксована тенденція не знімає з порядку денного, а радше посилює роль мегасоціології (або, за висловом Н.Смелзера, глобальної соціології) з її увагою до глобалізаційних впливів на особистість, які можуть діяти, ігноруючи мезо- та макроструктури, і безпосередньо детермінувати стиль життя, поведінки, життєві стратегії особистості, особливо тої, що належить до молодого покоління. Водночас не забракло би з’ясування змісту понять “мікрорівень”, “макрорівень” чи “мезорівень” і того, що саме тут мається на увазі: рівні соціальної реальності, рівні взаємодії, рівні регуляції, рівні соціологічного аналізу — адже всі ці терміни застосовувалися учасниками круглого столу в різних сенсах. Взагалі при проведенні таких круглих столів варто розпочинати із дефініцій понять, довкола яких закликають дискутувати, і в такий спосіб чітко окреслити предметне поле, яке збираються орати.

І на завершення повернімося до вихідного пункту — питання регуляції соціальної поведінки в ситуації нестабільності. Для мене особисто вимальовується така логіка: якщо йдеться про особистість, то за умов послаблення (=втрати) здатностей різноманітних соціальних інституцій до такої регуляції та радикального поширення явищ аномії регуляторні функції (як просоціальної, так і антисуспільної спрямованості) переводяться у площину внутрішнього світу окремої людини чи представників малих соціальних груп. При цьому зводиться до мінімуму дія “карального механізму санкцій” (як пише один з учасників дискусії) чи системи соціального контролю з боку суспільства. Якщо ж у центрі дослідницької уваги опиниться соціальна група/спільнота, то слід акцентувати увагу на іншій комбінації чинників та смислів залежно від уподобань соціолога.

Для соціології це означає потребу в урахуванні зазначених тенденцій і виробленні адекватних теоретичних схем та моделей, а також у випрацюванні нових методичних прийомів аналізу цих змін. При цьому не слід захоплюватися здобутками суто західної соціологічної думки, які були створені для інших часів і для інших соціальних реалій. Мені більше імponує шлях так званої “grounded theory”, тобто проведення ретельних емпіричних досліджень на українському ґрунті та створення на цій основі концепцій і теорій, що відображають специфіку суспільств колишнього СРСР, до яких належить і Україна. Інакше у своїх напрацюваннях ми будемо приреченими лише досліджувати міру відповідності запозичених іноземних конструктів соціальним явищам і соціальним відносинам, що побутують у нашій країні, та з’ясовувати, на який час (на півстоліття чи назавжди) ми відстали від розвинених країн світу.

Що ж до вдосконалення та урізноманітнення методів дослідження, то у випадку особистості і навіть малої соціальної групи для мене перспективними виглядають триангуляційні процедури (як триангуляція різних типів даних, так і триангуляція дослідників, а також теоретична і методична триангуляція). Зокрема, в аналізі духовного світу особистості мене приваблюють можливості вироблення таких методик, де б поєднувалися методи соціології та психології, бо зростання рефлексивності, характерне для західних суспільств, наших людей і наше українське суспільство заторкнуло незначною мірою. Я переконана, що у внутрішньому світі нашої пострадянської людини з величезним переважанням домінують ірраціональні позасвідомі складові, щодо яких застосування кількісних чи навіть якісних методик аналізу недостатньо. Перехід же до використання заповіданих П.Штомпокою невербальних методів соціологічного дослідження з акцентом на застосуванні вивчення, наприклад, фотографії чи соціальної іконографії, по-перше, дасть можливість поміркувати радше над зовнішніми виявами соціальності, ніж над утаємниченим внутрішнім світом, а по-друге, привнесе велику частку суб'єктивності самого соціолога-дослідника в осмислення зафіксованих подій і постатей. Відтак, у нашій країні матимемо справу із самовираженням того чи іншого дослідника радше, ніж із науково встановленими фактами, які, зрештою, і роблять соціологію наукою. Але не можна зігнорувати заклик Штомпки розвивати соціологію повсякденності, бо саме тут містяться, очевидно, найважливіші для сучасної людини зв'язки, комунікації, взаємодії та відносини.

Ще раз мої слова вдячності організаторам дистанційного круглого столу з дослідницького комітету САУ "Соціологія особистості". І водночас закликаю подумати над урізноманітненням форматів проведення зустрічей нашої соціологічної спільноти, адже, як справедливо зазначили учасники, Інтернет відкриває для цього великі можливості.

Євген Головаха

Інтернет-комунікація соціологів: коментар до матеріалів круглого столу

Спосіб комунікації, іменованій круглим столом, має, як відомо, давні традиції. Гадаю, що вчені минулого, які підтримали почин короля Артура і його лицарів, керувалися ідеями рівноправності всіх шляхетних учасників наукових зборів. Саме це — рівність усіх учасників незалежно від їхніх ступенів, звань і посад так привертає вільнодумних учених, які бодай на якийсь час жадають відсторонитися від глибоких соціальних нерівностей, що несправедливо нав'язують ученій спільноті думки більш титулованих фахівців і незаслужено залишають у затінку погляду тих, хто ще не спромігся цих титулів набути. Круглий стіл, на відміну від з'їздів, симпозіумів і конференцій, не потребує розподілу вчених "за ваговими категоріями", у кожній із яких належить виступати в різних жанрах: кому із пленарною доповіддю, кому із секційним виступом, кому зі стендовим повідомленням, а кому і зовсім бути "учасником дискусій". За круглим столом, нібито, рівні всі. Можливо, саме тому в останні десятиліття круглі столи стали вельми популярними у вітчизняній соціологічній спільноті.

Треба віддати належне відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ, який частіше за інших у нашому академічному співтоваристві не просто об-